

TEZHİP

(التذهيب)

Yazma kitap, levha ve murakka'ların bezenmesinde ezilmiş varak altın ve çeşitli renklerin kullanılmasıyla uygulanan süsleme sanatı.

Sözlükte "altınlamak" anlamına gelen **tezhib** kitap sanatlarının önemli bir dalıdır. Bu sanatla uğraşanlara **müzehhib** adı verilir. Tezvinî sanatların temelinde deseni oluşturan motifler yer alır. Tezhipte kullanılan motifler diğer süsleme sanatlarında görülen motiflerden daha küçük ve sadedir. Müzehhip motifini tasarlarken seçtiği modelin ana çizgilerini ve bu çizgilerin belirlediği deseni koruyarak onu tahayyül ettiği şekilde çizer. Böylece modelin gerçek görünüşü, sanatkârın tasavvur derinliği içinde yeni bir yorumla biçimlenerek motif özelliği kazanır. Bu anlayışla yapılan çizimlere "üslûplaştırma, üslûba çekme, stilize etme" adı verilir. Doğadaki görünüşleri üslûba çekilerek çizilen bitki kaynaklı motiflere "hatâyî grubu" denir. Tezhip sanatında kullanılan bu motifler çıkış kaynağını koruyacak kadar sade ve küçük boyutta üslûba çekilmiştir. Yaprak motifi, çiçeklerin kuş bakışı görünüşünün üslûplaştırılmasıyla çizilen penç, az gelişmiş ve gelişmiş çiçeklerin dikine kesitinin üslûba çekilmesiyle elde edilen goncagül ve hatâyî bu gruptandır. Tezhipte bitki çıkışlı motiflerin bir kısmı çiçeklerin dış görünüşlerinin kısmen üslûba çekilmesiyle ortaya çıkmıştır. Bu motifler hatâyî grubuna göre daha az stilize edildiğinden karanfil, lâle, gül, siklamen ve menekşe olduğu gibi adını korumuştur. XVI. yüzyılın ortalarında Şahkulu'nun talebesi ve dönemin sernakkaşı müzehhip Kara Memi, bu motifleri dalında yaprağı ile tezhip desenlerine sokarak kendi ismiyle anılan yeni bir üslûbu başlatmıştır. Kısmen üslûplaşmış serviler, bahar açmış veya meyve vermiş ağaçlar da XVI. yüzyıl Kara Memi üslûbunun devamıdır. XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren motif özelliğini kaybetmeye başlayan çiçekler daha ziyade minyatür özelliği kazanarak şükûfe adıyla Türk tezvinî sanatlarında çok yaygın biçimde kullanılmıştır (bk. ŞÜKÛFE).

Hayvanî çıkışlı motifler iki gruptur. Bunlar Orta Asya'dan gelen sîmurg (zümrüdü-anka), ejder ve kilin (ejder atı) gibi tamamen hayal ürünü hayvan motifleriyle ge-yik, ceylan, aslan, pars, tavşan, kuş, balık, leylek gibi kısmen üslûplaştırılarak kimli-

ğini ve adını korumuş hayvan motifleridir. İran ve Orta Asya süsleme sanatlarında çok kullanılan bu motifler Osmanlı kitap sanatlarında, özellikle dinî yazmalarda, âyet ve hadis yazılı levha bezemelerinde yer almamış, daha çok minyatürlerde veya yazısız pano biçimindeki halkârî ve ruganî (lake) desenlerde görülmüştür. Münhanî ve rûmî motiflerinin de hayvanların gövde, bacak ve kanatlarının üslûplaştırılmış şekli olduğu kabul edilmektedir. Bu motiflerin hayvanî veya nebatî kaynaklı olduğu hususu tartışılmakla beraber münhanî tamamen eğri çizgilerle şekillenmiş, XII, XIII ve XIV. yüzyıl kitap bezemelerinde çok yaygın biçimde kullanılmıştır. Desen içinde bir başka motifle birlikte bulunmayan münhanînin bir üslûp mu yoksa unsur mu olduğu konusu da tartışmalıdır. Münhanînin sap üstünde daha belirgin şekilde motif özelliği kazanması, münhanî tarzında rûmî ile desenlerde yer alması bu iki motifin aynı kaynaktan geldiğini gösterir. Rûmî motifi, tarihi Orta Asya'ya kadar uzanmakla birlikte ismini Rum (Anadolu) kelimesinden alır. Bu motif biçimine göre hurdeli, işlemeli, dilimli, sarılma (pîçide), sencide, desen içinde kullanılış amacına ve yerine göre ise ortabağ, tepelik, ayırma, hurde rûmî gibi isimler alır.

Tezhip desenlerinde çokça rastlanan bir diğer motif buluttur. Çin sanatından geldiği için adına Çin bulutu da denir. Orta Asya'da ejderhanın ağzından çıkan öfke veya gazabın sembolü olarak kullanılmış, fakat XV. yüzyılda Türk sanatına girdikten sonra daha natüralist bir anlayış içinde gökyüzündeki bulut düşünülerek çizilmiştir. Bulut motifinin desen içindeki yerine ve biçimine göre yığma bulut, dolantı bulut, ayırma bulut, ortabağ, gerdan-

lık, tepelik, hurde bulut gibi isimlerle bilinen çeşitleri vardır. Tezhipte az kullanılan ve kaynağı hakkında çeşitli görüşleri sürülen üçgen biçiminde üç daire ve iki dalgalı çizgiden meydana gelen çintemaninin bazan sadece üç yuvarlak benek halinde veya beneklerin içine daireler çizilerek hilâl şeklinde, bazan da şimşek, bulut, dudak veya kaplan postu şeklinde yorumlanan dalgalı çizgilerin tek olarak kullanıldığı bilinmektedir. Bunlara Buda'nın üç ruhanî özelliğini belirten Tımuçin damgası da denir; Osmanlılar'da güç ve saltanat sembolü kabul edilmiştir.

Desen. Tezvinî sanatların bütün dallarında olduğu gibi tezhip sanatında da desen bezeme maksadıyla yapılan tasarımın çizgilerle ifadesidir. Sanatkârın hayal gücünün sınırlarını ve erişebildiği zenginliği, sahip olduğu zevki, görgü ve bilgi birikimini gösterir; eserin sanat değerini belirler. Desenin işlenişindeki hüner zanaat erbabına aittir. Desen bezenecek yere uygun tasarlanmalıdır. Çünkü desenin mükemmel olması onu meydana getiren her unsurla birlikte yerine yakışması ile mümkündür. Tezvinî sanatlarda kullanılan desenler kuruluş biçimleri bakımından pano özelliği taşıyan desenler, ulama (raport) desenler, geometrik (hendesî) desenler diye üç grupta toplanır. Pano özelliği taşıyan desenler sınırı belirlenmiş bir alan içinde başlar ve biter. Bu desen tipi kuruluş biçimine göre simetrisiz (serbest), simetrik, dönme hareketi gösteren desenler (çarkifelek tarzında) olmak üzere çeşitleri vardır. El yazması kitapların zahriye, serlevha, sûre başı, fasıl başı tezhiplerinde çoğunlukla simetrik pano desenler tercih edilmiş, buna karşılık keşide üstü, satır arası gibi yazı boşluklarında serbest desenler kullanılmıştır.

Şahkulu'nun bir deseninde yer alan efsanevi hayvan motifleri (TSMK, Albûm, Hazine, nr. 2147)

TEZHİP

Tasarımındaki nihayetsiz genişleme özelliğiyle evrenin sonsuzluğu içinde sanatın ve sanatkâr tahayyülünün büyüklüğünü hatırlatan ulama desenlerin kitap sanatlarındaki en güzel örneklerine kitap kâbi ve zahriye sayfasi, koltuk tezhibi için tasarlanan desenlerde rastlanır. Ulama desenleri kuruluşuna göre tam simetrlili, kısmen simetrlili, simetrisiz olmak üzere üç grupta toplanır. Tam simetrlili ulama desenlerde birim alanın bütün kenarları simetri eksenidir. Desen her yönde bu kenarlardan katlanarak genişlemeye elverişlidir. Kısmen simetrlili ulama desenlerde sadece karşılıklı iki kenar simetri eksenini özelliği taşır. Diğer karşılıklı iki kenar boyunca desen simetrisiz ve eşit aralıklarla tekrarlanır. Örneklerine daha çok çinilerde rastlanan ve tezhipte çok kullanılmayan simetrisiz ulama desenlerde simetri eksenleri bulunmaz, desen her yönden eşit aralıklarla tekrar ederek genişler.

XII, XIII ve XIV. yüzyıllarda bütün İslâm ülkelerinin kitap sanatlarında ve diğer bezemelerde hâkim olan geometrik desenler ister pano özelliği taşıyın, ister ulama tarzında düzenlenmiş olsun kuruluşundaki geometrik düzen en önemli ve hâkim özelliğidir. Desende motiflerin yerini geometrik şekiller almıştır. Tasarımı iki boyutlu geometri kurallarına dayanır. Merkezde bir noktadan başlayarak pergel ve cetvelle belirlenen çekirdek şekil, eşit açılar ve paralel kaydırılan doğrular yardımıyla geometrik düzen içinde genişler. Devrinin sembolü haline gelmiş olan geometrik üslûp tezhip desenlerinin pafta ayrımlarında da kullanılmıştır. Paftaları ayıran şeritler birbirini alttan ve üstten geçip desene zenginlik kazandırır. El yazması kitapların, kitap kâbi bezemelerinin, zahriye, serlevha, süre başı tezhiplerinin desenlerinde bu üslûbun mükemmel örneklerine rastlanır. Geometrik düzenle çizilen desenlerin bir kısmı aynı kalınlıktaki şeritlerin bir alttan, bir üstten geçerek çeşitli örgü şekillerini temsilen tasarlanır. Farsça'da "küçük zincir" mânasına gelen zencirek erken devir kitap bezemelerinde dönemin sembolü olacak kadar çok kullanılmıştır. Günümüzde bu bezeme tarzına "zencerek" veya "geçme" de denilmektedir. Bu şekillerin, kaytan adındaki otağı halatlarının örgülerinden ilham alınarak bezeme amaçlı mimaride kullanıldığı ve bu yoldan kitap sanatlarına da girdiği kabul edilmektedir. XVI. yüzyıl Osmanlı tezhibinde geniş alanlar için tercih edilmeyen bu üslûp ara sularında (iç pervaz) ve desen içinde pafta ayrımların-

da, hatta tığlarda bağlayıcı veya yardımcı unsur şeklinde yer almaya devam etmiştir. Bu desenler tam, yarım ve uzun noktalarla noktalara teğet ve noktaların merkezlerini birleştiren anahtar çizgilerden meydana gelir. Bu elemanların kullanılış biçimi ve çizim tarzı kendi içinde farklı bir düzene bağlıdır. Tezhip edilmek üzere klasik üslûpta tasarlanacak desen çizimi için dikkate alınması gereken ölçü ve özellikler bulunur. Bir desen çizimi sırasında önce cetvellerin yerleri, kalınlığı ve sayısı belirlenerek bezenecik alanların sınırı çizilir. Alan şekline göre desenin çeşidi kararlaştırıldıktan sonra varsa simetri eksenleri konur ve pafta biçimleri tesbit edilir. Ardından desen planı çizilir, plan üstüne motifler yerleştirilerek taslak tamamlanır. Demlenme süresinin ardından son düzeltmeler yapılır.

Tezhipte Kullanılan Teknikler. Tezhip edilmek üzere hazırlanan desen kâğıt üzerine farklı tekniklerle işlenir. Bir eser tezhibinde desen işleneceği tekniğe uygun hazırlanmalıdır. Çok kullanılarak klasikleşen bu tekniklerin değişmeyen yapıları sıraları ve özellikleri vardır. **1. Zemini Boyalı Klasik Tezhip** (Düz Tezhip). Klasik tezhipte en çok kullanılan işleme tarzıdır, işleniş belli bir sıra takip eder. Sade ve küçük motiflerden meydana gelen desenlerin ince samur fırça ile temiz şekilde ve deseni bozmadan işlenmesi için usta bir zanaatkâra ihtiyaç duyulur. Bu işçilikte nüanssız çizilen tahrirlerin çok ince, zemin renginin dalgasız, sapları oluşturan dairevi helezonların saç kılına yakın incelikte ve aynı kalınlıkta olması, sap ve yapraklara sürülen altının parlaması yapılan işin başarısını ve kalitesini belirler. Kâğıda temiz olarak geçirilen desende ilk sap ve yapraklara, cetvellere, ipliklere parlatılacak altın sürülür ve mührle ile parlatılır. Çiçeklerin astar renkleri de sürüldükten sonra tahrirler çekilir. Ardından zemin rengi ve çiçeklerin renkli tonlaması ilâve edilir. Kuzu çizilip üstüne tığlar işlenerek bezeme tamamlanır. **2. Zerenderzer.** "Altın içinde altın" mânasına gelen **zer-ender-zer** tabiri, altını mat ve parlak tonlarda kullanmak suretiyle yapılan tezhiplere verilen isimdir. Desen zemininde mat, sap ve yapraklarda parlatılmış altın tercih edilir. Zerenderzerde aynı renk altın yerine sarı ve yeşil gibi iki renk altın da kullanılabilir. Tahrir çoğunlukla nüans verilmeden çekilir. Eski zerenderzer örneklerinde eğër kahverengiye çalan tahrir görülürse bunun rastkılı mürekkep kullanılarak işlendiği anlaşılır. Altın hâkimiyeti göze çarpan bu tarz

bezemelerde sadece çiçeklere hafif tonlarda renk konur. XVI. yüzyılda çok güzel örnekleri görülen zerenderzer tekniği, daha sonraki yüzyıllarda uğradığı kalite zafarını altın parıltılarıyla gizlemek kaygısıyla XIX. yüzyıla kadar tezhip sanatında kullanılmıştır. Tahrirleri iğne perdahtı ile yapılmış ender örnekleri de mevcuttur. **3. Halkârî.** Sulu altınla gölgeli tarzda yapılan bezemelerden farkı ince tarama veya sulu altınla (zermürekkep) yapraklara verilen gölgedir (bk. HALKÂRÎ). **4. Çift Tahrir** (Havali). Tahrirleri birbirine paralel iki çizgi halinde çizilen desenlere verilen isimdir. İki çizgi arasında kalan boşluktan dolayı "havali" da denir. İki çizgi arasında bırakılan bu boşluğun motiflerin büyüklüğüne uygun seçilmesi önemlidir. Genellikle az renk ile işlenen çift tahrir tekniğinde koyu zeminde açık, açık zeminde koyu tonlar tercih edilir. Motifleri küçük ve ayrıntısı az olmalıdır. Genellikle tek veya iki renk kullanılır. Çift tahrir tekniğinin sıvama ve taramalı olmak üzere iki işleniş biçimi vardır. **5. Zerefşan** (Altın Serpme). Tezhipte sıkça görülen zerefşan, varak altınla kalbur şeklinde delikli bir kutuya konulup içinde kuru fırçanın hareket ettirilmesiyle altın parçalarının kalburun deliklerinden aşağıya dökülmesi işlemidir. "Kalbur zerefşanı" adıyla bilinen bu işlem uygulanırken altın parçalarının farklı büyüklükte olması için kalburun delikleri irili ufaklı açılır. Düşen altın kırıntılarının daha önce jelatinli su sürülmüş ıslak zemine yapışması sağlanmalıdır. Aksi halde altın parçaları uçup gider. Altın parçacıklarının yüzeyin her tarafına eşit ve dengeli serpilmesine dikkat edilir. Zerefşan yazma eserlerin kap içi kâğıtlarında, sayfa kenarlarında ve kitap boğaz kısımlarıyla levhalarında her devirde kullanılmıştır. Müzehhipler tarafından kalbur zerefşanı kadar tercih edilmemiş olmasına rağmen fırça zerefşanı da uygulanmıştır. Ezilmiş altın jelatinli su ile karıştırılıp fırçaya alınır ve belirli yükseklikten zemine serpilir. Kuruduktan sonra zermühreyle parlatılır.

BİBLİYOGRAFYA :

K. Critchlow, *Islamic Patterns*, London 1976, s. 79, 80; D. James, *Qurans of the Mamluks*, London 1988, s. 166, 167, 194, 195; İnci A. Birol – Çiçek Derman, *Türk Tezhipli Sanatlarında Motifler*, İstanbul 1992, s. 65; İnci A. Birol, *Türk Tezhipli Sanatlarında Desen Tasarımı, Çizim Tekniği ve Çeşitleri*, İstanbul 2008, s. 110, 122, 192, 199, 312; Çiçek Derman, "Tezhip Sanatında Kullanılan Terimler, Tabirler ve Malzeme", *Hat ve Tezhip Sanatı*, Ankara 2009, s. 534.

